

**MİRZƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN
YARADICILIGINDA SƏRXSƏ-AYIQ,
DƏLİ-AĞILLI QARŞIDURMASININ SİNTEZİ**

Açar sözlər: dəlilik, dəli, ağıllı, sərxos, obraz, dram, Cəlil Məmmədquluzadə, "Dəli yığıncağı"
Key words: craziness, insane, wise, drunk, image, drama, Jalil Mammadguluzade, "The Madmen Gathering"
Ключевые слова: безумие, безумец, умный, пьяный, образ, Джалил Мамедгулузаде, «Сборище сумасшедших»

Böyük azərbaycanlı, mütəfəkkir-yazar Cəlil Məmmədquluzadə müraciət etdiyi bütün ədəbi növlərdə ədəbiyyatımızın nadir icralarına çevrilmiş bədi nümunələr qələmə almışdır. Ədib çoxşəxslidli janr yaradıcılığı, zəngin bədii üslubu, özünəməxsusluğu, bənzərsiz süjet və kompozisiyaları ilə öz sonatimizin etalonuna, məhək daşına çevrilmişdir.

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində yaşadığı, müşahidə etdiyi, müdaxilə etmək istədiyi tarixi-ictimai dövrün sosial həyatının koloritinin – sadə, avam kəndlidən bəyə, xana, qızıya, hakimə; adi hesab əməliyyatını bilməyən "saqqallı uşaq"dan müəllimə, professorla; sadəlik və paklıq mücəssəməsi gülbaharlardan, nazhlardan fərqlənən və şəri təmsil edən şeyx nəsrullahlara, şeyx əhmədlərə; cəhəlatə və xurafata qurşanmış, sözdə mömin olan məşədidlərdən, kərbəlayılardan, hacılardan vicdanını, idrakını və elmin işığında aydınlanan molla abbaslara, cahangirlərə, isgəndərlərə qədər cəmiyyətin bütün ictimai tərkibinin müfəssəl bədii təsvirini vermişdir.

Ədibin yaradıcılığına ümumi nəzər yetirdikdə ortaya qoyulan problemlərin bir çoxunda ilk olaraq qütbləşmə, qarşıdurma və əks tərəflərin biri-biri ilə mübarizəsi diqqəti çəkir. Bu, antik yunan fəlsəfəsinin yarandığı dövrdən günümüzədək universal idrak metodu, hərəkət və inkişaf haqqında elm olan dialektik fəlsəfənin əsərlərində vətəni və mübarizəsi qanunu ilə səsləşir. "Ər" pyesində Mürşid dayının dilindən verilən "... Demokritçilər, ta əvvəl VII əsrdən filosofların axıncısı Hegeladək yarannmış hər bir təsbiyyə üsulu ilə şərh edilirdi və heç bir vaxt filosofiya elmində vəhdəniyyəti qəbul etməzdi. ..." [1, s.579] sözlərindən məlum olur ki, ədib və qədim fəlsəfə elminin bütün tarixi inkişaf prosesi ilə yaxından tanışdır. Dialektik məntiqin ilk geniş sistemini yaratmış Hegelə qədər bu elmin tarixini və mahiyyətini mənimsəmiş, haqiqəti dərk etmə üsulu kimi bu metoddan istifadə etmişdir.

"Dialektikanın mənəvi atası" olan Efesli Heraklitə görə, dünyada hər şey canlı ilə ölü, oyaq ilə yatan, gənclik ilə qocalıq, açıqlıq ilə toxluq, yorğunluq və istirahət, gözəllik və eybəcərlik, təmizlik və çirkinlik və sair bir-birilə mübarizədədir" [2, s. 140].

Bu fəlsəfəyə görə, ziddiyyətlər müəyyən müddət harmoniya içərisində davam edir. Sonrakı proseslərdə tərəflərdən birinin ləbəd nəticəsində harmoniya dərmanına ilə əvəzlənir, nəticədə qarşıdurma və münəqişə yaranır. Haqiqət isə əks tərəflərin üz-üzə gəlməsi və mübahisəsi ilə, yeni dialektik vəhdət nəticəsində ortaya çıxır.

"Ölümlər"də "dirilər"lə "ölülər", "Dəli yığıncağı"nda "ağıllılar" və "dəlilər" əvvəlcə harmoniya içərisində yaşayırlar. Qütblərdən biri hərəkətə keçməyincə – Şeyx Nəsrullah cəhal insanları başını ölü diriltmək oyunları ilə piyləməmişdən, Fazil Məhəmməd öz iyranç niyyətini gerçəkləşdirmək

üçün qurduğu planlara başlamamışdan əvvəl kefli İsgəndərin kiməsə "tfu sizin üzünüza" dediyini, yaxud dəlilərin ağıllılara qarşı hər hansı mübarizəyə başladığını görmürük. Yalnız harmoniya pozulduqdan sonra toqquşma yaranır, münəqişədən həmişə idrakın köməyi ilə haqlı olan tərəf, haqiqət qalib çıxır. Bu, bir növ ağıl nə qədər ağı olduğunu müqayisə etmək üçün müşahidə apararı tərəfə bu rəngi ən kəskin qara fonda təqdim etməyə bənzəyir.

"Ölümlər" tragikomediyaşındakı Kefli İsgəndər obrazı Platonun "Dövlət" əsərinin 7-ci bölməsindəki məşhur "Mağara alleqoriyası"nda mağaradan çıxaraq gözləri günəşin işıqlarından qamaşan, haqiqətin mənbəyini gören, kainatı dərk edən insanı xatırladır. Kefli İsgəndər də öz "platonik mağarasına" qayıdaraq, mağaradakılara gerçəkliyin nə olduğunu izah etməyə çalışırsan heç kas ona inanmır, onu ələ sahr, istehza ilə yanaşır və özlərindən tacrid edirlər. "Atası Hacı Həsən, anası Kərbəlayı Fatma xanım, şəhər sakinləri Məşədi Oruc, Məşədi Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa kimi "diri ölümlər" İsgəndərə dəli kimi baxır" [1, s.18]. Kərbəlayı Fatma xanımla "Buy, ay uşaq, başına xeyir! Bu gədə lap dəli olub. Adə, Əli, gəl bu səfehə çıxar sal esiyə!" [1, s.397] sözlərindən görürük ki, bu münasibəti İsgəndər ilk dəfə ən yaxın insanlardan, doğmalarından görür.

"Ölümlər"da və ədibin digər əsərlərində ziddiyyət və qarşıdurmalar zahirdə müxtəlif forma və adlarla təzahür etsə də, batində sadəcə ağıl və məntiqin mövcudluğu və yeri-müvəddüğü arasıdır.

Mirzə Cəlilin "Çay dəsgəhu" mənzum alleqoriyası ilə başlayan dramaturgiyası böyük inkişaf yolu keçmiş, "Ölümlər" tragikomediyaşından sonra "Dəli yığıncağı" pyesi ilə öz kuliminasiyasına çatmışdır. "Ölümlər"dan "Dəlilər"ə ("Dəli yığıncağı"nın ilkin variantlarında adı məhz "Dəlilər" olmuşdur.) keçid təsadüfən baş verməmişdir. Kefli İsgəndərin sərxosluğu və Molla Abbasın özünü daliliyə vurməsi müəyyən məqamlarda eyniyyət təşkil edir. Lakin Kefli İsgəndər bu mübarizədə cəsarət tapmaq üçün içirdi. Yaxud Molla Abbas təkcə arvadı Pırpız Sonanı müdafiə etmək üçün özünü daliliyə vurməmişdir.

Haqiqəti bütün aydınlığı ilə dərk edən, cəmiyyətdəki çatışmazlıqları, naqislikləri, iyranclıqları və bütün bunlara səbəbiyyət verən xurafatı, mövhumatı və cəhəlati bütün çılpaqlığı ilə gören bu şəxslər bir növ ağılın, məntiqin, dərkətmənin gətirdiyi əzablardan – anlamaq dərdindən uzaqlaşmaq üçün sərxosluğa, axmaqlığa, daliliyyə üz tuturdular. Sual yarana bilər ki, niyə məhz mübarizə yoluna yox, yayınmaq metoduna əl atırlar. Cavab isə müəllifin sözləri ilə desək "əzər minəş-şəmsdir", yəni gün işığı kimi ortadadır. Çünki onlar cəhəlatlə təkbəşinə vuruşmağın anlamsız olduğunu təkcə dərk etmişdilər, həm də həmin şəxslərin buna dəfələrlə cəhd etdiklərini və uğursuz olduqlarını İsgəndərin məşhur monoloqundan da açıq-əşkar duyumaq olur: "Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşuyam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb *(alini uzadıb cibindən araq şişəsini çıxardı)* bu evi bir saniyənin içində havaya dağdırdı. İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. ... Yox, yox, o, mənim işim deyil. O, igid işidir. Siz təkcə camaatın da igidi mənəmin tak olar" [1, s. 428].

İctimai fikir tarixinə yaxından aqah olan isgəndərlərə yuxarıda qeyd etdiyimiz platonik mağaradan çıxan bilgilən, Sokratın, Cordanə Brunonun və başqalarının mübarizələrinin faciəli aqibəti məlum olur. Lakin onlar həyatları bəhasinə olsa da, mübarizədən çəkinmir, sakitlik pozulan kimi, labüddə qarşıdurmada öz mövqelərini ortaya qoyurdular.

"Ölümlər". əsərinin birinci pərdəsində müəllifin İsgəndərdən Mirzə Cəlalə dərslərini canlandırması üçün nəsihət etməyini xahiş edəndə, İsgəndərin cavabı belə olur: "*(Ucaadan qah-qah çəkib gilir)* Məgər Mirzə Cəlal görmür ki, elmi insan bir qəpiyə dəyməz? Xa... xa... xa... Hər kəsin ki, elmi var, onun hörməti yoxdu, hər kəsin ki, hörməti var, onun da elmi yoxdu...Xa... xa... xa... İnsan ona deyərlik ki, nə elmi ola, nə hörməti ola. Xa... xa... xa..." [1, s.384].

İsgəndərin "insan ona deyərlik" dediyi, elmi və hörməti olmayanlar kimdir ili bəs? Cavab dəlildir. Kamillik mərtəbəsinə çatan insan bu dünyaya xoşbəxt olmaq üçün gəlmədiyini, lakin ona daim əzab verən şeyin anlamaq, bilik almaq, elm öyrənmək olduğunu dərk edir. İsgəndər artıq elmə

*Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. E-mail: panahmehti@gmail.com

yiylənən və ya yiylənəcək olan insanın bu azabla ömür boyu yaşamaq məcburiyyətində olacağı anlayırdı. Bunu qarşılarına dediyi aşağıdakı sözlərdən açıqca görmək olur: "...Cəlal, ay Cəlal! İndi mənə məndən qarşısan, deyirsən ki, mən kefliyəm; amma and olsun Qara ağac pürinə ki, sən də mənə kimi kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra, başlayacaqsan İsgəndər dadasın kimi küpələrin dibində yatmağa..." [1, s. 387]

Digər tərəfdən, cəmiyyət içində hörmətli olanlar – pedofil şeyxlər, ağzından süd iyi gələn öz doğmaca qızını sözdə mömin, əslində isə fırıldaq olan lotunun otağına göndərməyə hazır olan hacılar, ölənlərin arvadına, mal-mülkünə sahib çıxmış məşadilər, arvadını, anasını döyə-döyə öldürən kərbəlalılar İsgəndəri narahət edirdi. Bu cür hörmətə sahib olmaq və belə əməllərə qol qoymaq insanlığa yaraşmayan ziddiyyətlər idi.

Nəticədə "Ölülər"dəki sərxoşluğun sonrakı əsərlərdə "özünü dəliliyə vurmaq"la fikrini bildirməyə keçəcəyi əvvəlcədən müşahidə olunurdu [3, s. 135]. Mirza Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq fəaliyyətindəki artan düzxətli inkişaf tempini göz önünə alaraq deyə bilərik ki, ölülərdən dəliliklərinin təsvirinə keçid ədəbiyyat baxımından uğurlu tapıntıdır. İsgəndərin vəziyyətdən çıxışı yolu kimi, keflilik seçiminin iradi seçim olduğunu ətraflıqlar dərk edir, buna görə onun ilk fürsətdə qınayırdılar. Sərxoş olmaq keçici idi və çox vaxt onun qoruyucu qalxanı altında gizlənmək güvənli deyildi. Sərxoş olmaq o demək deyildi ki, ehtiyatı əldən verib, istadiyini deyə bilərsən. "Dəlilik" isə tamamilə yeni, daha geniş üfurlər doğururdu.

Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, dəlilik özü öz daxilində ziddiyyət yaradaraq qütbləşir. Renessans dövrü humanizminin böyük təmsilçilərindən olan Rotterdamlı Erazm (Desiderius Erasmus) 1509-cu ildə qələmə aldığı və günümüzdə də aktuallığını itirməyən, fanatizmə qarşı yazılmış ən möhtəşəm əsərlərdən biri olan "Dəliliyin tərif"ində dəlilik məfhumunun çox geniş izahını vermişdir. Yumoristik tərzdə yazılan əsərdə iki əsas fikir var: birincisi, əsl müdriklik dəlilikdir, ikincisi isə özünü müdrik hesab etmək əsl dəlilikdir. Kitab həmçinin oxucunun qarşısına bu sualı qoyur: İnsanın bütün zincirlərdən və boyunduruqlardan xilas olmasına və mütləq azadlığa qovuşmasına zəmin yaradan şey dəlilik deyilmi? Bu fikirlərdən sonra özünü öymək üçün söz dəliliyə verilir. Dəliliyin dilindən verilən fikirlərdə dəlilik həyatdan zövq almağı, əyləncəni, şəhvani hissələri tərifləyir, uşaqlıqda, yaşlılıqda, dostluqda, eşqdə və evlilikdə, müharibədə və sülhə insanların iradəsinə necə sahib olduğunu və onları necə xoşbəxt etdiyini izah edir.

"Ər" pyesində əsəb xəstəxanasını müdiri, professor Mirza Əvəllah xanın tələbələrinə ruhi xəstəliklərdən təfsilatlı şəkildə söhbət açması, dəliləri əyani olaraq göstərərək onların psixi halət və xəstəliklərinin xüsusiyyətləri haqqında ən xırda təfərrüatına qədər danışması Mirza Cəlilin dəlilik anlayışının ümumi olmadığını, həm də tibbi termin ki izahının ona məlum olduğunu görürük.

Ədəbiyyata gətirilən dəli obrazları bəzən həyatda, ətrafda baş verən olaylara fərqli bir baxışın və ya unudulmuş bir məsumiyyətin, yaxud da heç kimin cəsarət edib söz deyə bilmədiyi anlarda həyranan haqq səsinin təəcəssümünə çevrilir. Bu obrazların köməyi ilə yazıçı bir çox mübbəh və çətin mövzulara asanlıqla müraciət edə bilər, müəyyən məqamlarda onun işi daha da çətinləşir. Dəlilin dilini onun təbii danışq normalına salmaq, onu bədii formaya gətirərək ümumi məqsədə uyğun nəticə əldə edə bilmək, ağı başında ola-ola, yəni dəli olmadan, dəliliyin bəxş etdiyi üstünlüklərdən faydalanmağı bacarmaq müəllifdən böyük ustalıq tələb edir.

Mirza Cəlil Məmmədquluzadə dəlilik mövzusunda həsr etdiyi "Dəli yığıncağı" və "Ər" dram əsərlərində dövrün siyasi, ictimai və mədəni həyatındakı çatışmazlıqları, qaranlıq məqamları, xaosunu, cəhələri və mövhumatı kəskin tənqid atəşinə tutaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz üsuldən mükəmməl şəkildə istifadənin örnəyini vermiş, qüdrətli söz ustası olduğunu bir daha sübut etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Dəli yığıncağı" tragikomediya dünyə ədəbiyyatında dəlilik mövzusunda yazılmış qiymətli şedevrlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. I c. Bakı, "Öndər", 2004.
2. Zeynəddin H. Fəlsəfə. Bakı, "Turan evi", 2012.
3. Muxtar K. Güllüşün arxaik kökləri. Bakı, "Elm", 2005.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mübiti və mütəfəkkir. Naxçıvan, "Əcəmi", 2009.
5. Asif H. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı, "Mütərcim", 2002.
6. Qorxmaz Q. Dalıdan doğru xəbər. Bakı, "Mütərcim", 1999.

**SYNTHESIS OF DRUNK-SOBER, INSANE-WISE PERSON
OPPOSITION IN THE CREATIVE WORK OF MIRZA JALIL MAMMADGULUZADE**

Summary

In the article is studied a dialectic unity of events, personages and contrast arising from specific creativity method in the works by Jalil Mammadguluzade. Polarization, contradiction and their unity, and conflicts among artistic images find its solution mainly in writer's drama works. A special attention is given to all shades of social life – from peasant to nobleman, from one being unaware of simple account operation, to professor, from kids being embodiment of purity to fraudster and evil people, from courageous ones loving the motherland, to those whom possessions is above all. In the article it is comprehensively researched essence of drunk-sober, insane-wise person opposition on basis of the works "The Corpses", "The Madmen Gathering" and "The Husband" by Jalil Mammadguluzade.

**СИНТЕЗ ПРОТИВОПОЛОЖНОСТЕЙ ПЬЯНЫЙ-ТРЕЗВЫЙ,
БЕЗУМНЫЙ-УМНЫЙ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗА ДЖАЛИЛА МАМЕДУЛУЗАДЕ**

Резюме

В статье исследован синтез диалектики контрастов событий и персонажей, исходящий из своеобразия творческого метода, в произведениях Джалила Мамедгулузаде.

Особенно в драматических произведениях писателя нашли художественное воплощение положения в основу полноты, противоположности в их синтезе, конфликты между художественными образами. Особо отмечены все оттенки социальной жизни в поведении людей – от невежественного сельчанина до бека, простака, не знакомого даже с простой арифметикой, – до профессора, чистых и непорочных младенцев до мощенников и клеветников, доблестных сыновей родины до пролежков людей, ставших превыше всего собственное обогащение.

В статье всесторонне исследована сущность противопоставлений пьяный-трезвый, безумный-умный на основе драматических произведений Джалила Мамедгулузаде «Мертвецы», «Сборите сумасшедших», «Муж».